

RAQAMLI ETIKA VA MAS’ULIYAT YOSHLAR KIBERMADANIYATINING AXLOQIY ASOSI SIFATIDA

Boymirzayev Qobil Karimjonovich

Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23396711>

Annotatsiya. Tezisda raqamli etika va mas’uliyat yoshlar kibermadaniyatining axloqiy asosi sifatida ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. N.Viner, L.Floridi, I.Kant, E.Levinas va G.Yonasning qarashlari asosida raqamli etikaning mazmuni va tamoyillari asoslanadi. Ekran ortida “o’zgalar yuzi”ning yo’qolishi onlayn muhitdagi axloqiy zaiflashuvning asosiy sababi sifatida ko’rsatilib, raqamli mas’uliyatning shaxs, o’zgalar va jamiyat oldidagi uch o’lchami ochib beriladi.

Kalit so’zlar: raqamli etika, mas’uliyat, kibermadaniyat, yoshlar, raqamli iz, axborot etikasi, onlayn muloqot, o’zgalar yuzi.

Abstract. The thesis provides a socio-philosophical analysis of digital ethics and responsibility as the moral foundation of youth cyberculture. Drawing on the views of N. Wiener, L. Floridi, I. Kant, E. Levinas, and H. Jonas, the content and principles of digital ethics are substantiated. The disappearance of “the face of the Other” behind the screen is shown to be the main cause of moral weakening in the online environment, and three dimensions of digital responsibility (towards oneself, others, and society) are revealed.

Keywords: digital ethics, responsibility, cyberculture, youth, digital footprint, information ethics, online communication, face of the Other.

Kibermadaniyat haqida so’z borganda, ko’pincha texnik bilim va himoya ko’nikmalari birinchi o’ringa qo’yiladi. Bu bilimlar zarur, biroq texnik ko’nikmalarning o’zi insonni kibermakonda ezgu ishlarga yo’naltira olmaydi: xuddi shu ko’nikmalar boshqalarni aldash, tahqirlash yoki ularning shaxsiy hayotiga tajovuz qilish uchun ham qo’llanilishi mumkin. Shu sababli kibermadaniyatning tayanch nuqtasi — uning axloqiy asosi, ya’ni raqamli etika va mas’uliyatdir. Kiberxavfsizlik sohasidagi qonunchilik raqamli muhitdagi munosabatlarning huquqiy chegaralarini belgilagan [1], biroq huquq axloqning eng quyi chegarasi bo’lib, insonning kibermakondagi xulq-atvori asosan uning ichki axloqiy e’tiqodi bilan belgilanadi. Yoshlarni yuksak ma’naviyat egalari etib tarbiyalash vazifasi [2] raqamli davrda aynan shu ma’noda yangicha mazmun kasb etadi.

Axborot texnologiyalarining axloqiy oqibatlari haqidagi falsafiy mulohazalar texnologiyalarning o’zi bilan deyarli bir vaqtda paydo bo’lgan. Kibernetika asoschisi N.Viner hali XX asr o’rtalaridayoq axborot mashinalari inson hayotini tubdan o’zgartirishini va bu o’zgarishlar insonparvarlik qadriyatlariga asoslanmasa, jiddiy ijtimoiy xavflarga olib kelishini ogohlantirgan edi [3]. Keyinchalik kompyuter etikasi, so’ngra esa axborot etikasi mustaqil yo’nalishlar sifatida shakllandi. L.Floridi axborot etikasini butun axborot muhiti — infosferaning sog’lomligi uchun mas’uliyat sifatida talqin qiladi: uning fikricha, axloqiy harakat infosferani boyitadi, axloqsiz harakat esa uni yemiradi [4].

Tadqiqot nuqtai nazaridan raqamli etikasi kibermakondagi inson xulq-atvorini tartibga soluvchi axloqiy tamoyillar va me’yorlar tizimi sifatida ta’riflash mumkin. Uning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: inson qadr-qimmatini hurmat qilish — onlayn muloqotda ham boshqalarning sha’ni va g’ururini kamsitmaslik; rostgo’ylik — soxta axborot yaratmaslik va uni tekshirmasdan tarqatmaslik; shaxsiy hayot daxlsizligi — boshqalarning shaxsiy ma’lumot va tasvirlarini ularning rozilgisiz oshkor qilmaslik; adolat — o’zganing mehnati va ijodiga hurmat, mualliflik huquqiga rioya qilish; zarar yetkazmaslik — o’z harakatlari boshqalarga ruhiy, moddiy yoki ijtimoiy zarar keltirmasligiga intilish; mas’uliyat — o’z raqamli harakatlarining oqibatlari uchun javobgarlikni his qilish. M.Ribbl ishlab chiqqan raqamli fuqarolik elementlarida ham raqamli odob, huquq va mas’uliyat markaziy o’rin tutadi [9].

Nima uchun kibermakonda axloqiy me’yorlar oson buziladi? Bu savolga javob topishda E.Levinas falsafasi muhim kalit beradi. Levinas axloqning manbaini “o’zgalar yuzi” bilan bevosita uchrashuvda ko’radi: boshqa insonning yuziga qarash bizda unga nisbatan mas’uliyat tuyg’usini uyg’otadi [6]. Onlayn muhitda esa bu yuz ko’pincha yo’qoladi — uning o’rnida taxallus, avatar yoki matn qoladi. J.Suler ta’riflagan “onlayn tormozsizlanish effekti” [7] aynan shu holatning psixologik ifodasidir: ko’rinmaslik va anonimlik insonni real hayotda o’ziga ravo ko’rmaydigan xatti-harakatlarga undaydi. Xalqimizdagi “yuz-xotir qilish” iborasi ham axloqiy munosabatning yuzma-yuz muloqot bilan chambarchas bog’liqligini ifodalaydi. Demak, raqamli etikaning asosiy vazifasi — ekran ortidagi insonning “yuzini” yoshlar tasavvurida qayta tiklash, ya’ni “ekran ortida ham tirik inson bor” degan tamoyilni ongga singdirishdir.

Yoshlar uchun raqamli etikaning amaliy mezonini belgilashda I.Kantning kategorik imperativi foydali qo’llanma bo’lib xizmat qiladi. Kant insonga shunday harakat qilishni buyuradiki, uning xatti-harakati asosidagi qoida umumiy qonunga aylanishi mumkin bo’lsin; shuningdek, insonga hech qachon faqat vosita sifatida emas, balki doimo maqsad sifatida munosabatda bo’lish talab etiladi [5]. Raqamli muhitda bu tamoyilni oddiy savol shaklida ifodalash mumkin: “Agar hamma men kabi shu xabarni tarqatsa, shu izohni yozsa yoki boshqaning suratini ruxsatsiz joylasa, kibermakon qanday holga keladi?” Bunday ichki savol yoshlarda impulsiv xatti-harakatlar oldidan axloqiy to’xtamni shakllantiradi.

Raqamli etikaning ikkinchi tayanch tushunchasi — mas’uliyatdir. G.Yonas texnologik sivilizatsiya davrida inson harakatlarining oqibatlari makon va zamonda avvalgidan ancha uzoqqa yetishini, shu sababli yangi turdagi, kelajakka yo’naltirilgan mas’uliyat etikasi zarurligini asoslagan [8]. Kibermakon bu g’oyaning yaqqol tasdig’idir: internetga joylangan har bir xabar, surat yoki izoh “raqamli iz” sifatida yillar davomida saqlanib qolishi va muallifning nazoratidan chiqib, kutilmagan joylarga tarqalishi mumkin. Tahlil raqamli mas’uliyatning uch o’lchamini ajratish imkonini beradi: o’z oldidagi mas’uliyat — o’z raqamli izi, shaxsiy ma’lumotlari va kelajakdagi obro’si uchun javobgarlik; o’zgalar oldidagi mas’uliyat — boshqalarning sha’ni, xavfsizligi va shaxsiy hayoti uchun javobgarlik; jamiyat oldidagi mas’uliyat — umumiy axborot muhitining tozaligi va ishonchliligi uchun javobgarlik.

Raqamli etika va mas’uliyatni yoshlar ongiga singdirish an’anaviy nasihat usullari bilan cheklanib qolmasligi lozim. Bu borada real hayotiy vaziyatlarni muhokama qilishga asoslangan suhbatlar, tengdoshlar o’rtasidagi ijobiy me’yorlarni qo’llab-quvvatlash, ota-ona va o’qituvchilarning shaxsiy namunasi hamda yoshlarning o’zi ishtirok etadigan ijtimoiy loyihalar

samarali vositalar hisoblanadi. Ayniqsa kattalarning shaxsiy namunasi muhim: farzandidan onlayn odobni talab qilgan, ammo o‘zi tekshirilmagan xabarlarini tarqatadigan ota-ona tarbiyaviy ta’sirini yo‘qotadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli etika va mas’uliyat yoshlar kibermadaniyatining axloqiy asosi bo‘lib, ularsiz texnik bilim va ko‘nikmalar insonni ezgulikka yo‘naltira olmaydi. Kibermakondagi axloqiy zaiflashuvning asosiy sababi “o‘zgalar yuzi”ning ko‘rinmasligi bo‘lsa, raqamli etikaning vazifasi uni yoshlar tasavvurida qayta tiklashdir. Shu asosda quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq: birinchidan, milliy qadriyatlarga tayangan va yoshlarning o‘zi ishtirokida ishlab chiqilgan “Raqamli odob qoidalari”ni yaratish; ikkinchidan, ta’lim dasturlarida raqamli etikani hayotiy vaziyatlar tahliliga asoslangan amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘qitish; uchinchidan, “ekran ortida ham inson bor” g‘oyasini targ‘ib etuvchi ijtimoiy kampaniyalarni o‘tkazish; to‘rtinchidan, ota-onalar uchun raqamli muhitda farzandlarga shaxsiy namuna bo‘lish masalalariga oid ma’rifiy suhbatlarni tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni. 2022-yil 15-aprel.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
3. Wiener N. The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society. – Boston: Houghton Mifflin, 1950.
4. Floridi L. The Ethics of Information. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
5. Кант И. Основоположение к метафизике нравов // Сочинения: в 6 т. – Т. 4, ч. 1. – М.: Мысль, 1965.
6. Левинас Э. Тотальность и бесконечное // Избранное: Тотальность и бесконечное. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000.
7. Suler J. The Online Disinhibition Effect // CyberPsychology & Behavior. – 2004. – Vol. 7, No. 3. – P. 321–326.
8. Йонас Г. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации. – М.: Айрис-пресс, 2004.
9. Ribble M. Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know. 3rd ed. – Eugene, OR: ISTE, 2015.